

יוסף וחלומותיו: מקרא, ספרות, פסיכואנליזה

גילי קוגלר

אילנה פרדס ואיתמר לוריא, יוסף וחלומותיו: מקרא, ספרות, פסיכואנליזה, מוסד ביאליק, ירושלים, 2023. 180 עמודים

בספרם החדש, "יוסף וחלומותיו" (ירושלים: ביאליק, תשפ"ד), מציעים חוקרת הספרות אילנה פרדס והפסיכואנליטיקאי איתמר לוריא ניתוח פסיכולוגי-ספרותי לאפוס העלילתי ולדמותו של יוסף המקראי. הספר בנוי משני חלקים. הראשון, מאת חוקרת הספרות, עומד על תהליכים המתחוללים בדמותו של יוסף המקראי. אלה תהליכים ארוכי טווח, המשתרעים על פני חיים שלמים, מנעורים עד זקנה, ומלווים במוטיבים חוזרים על רקע קונפליקטים שיוסף מייצר או נקלע לתוכם. למוטיבים הללו יש הד והם זוכים לפרשנות מחודשת ביצירות בתר-מקראיות המתייחסות או רומזות לסיפור יוסף, מ"הסערה" של שייקספיר (1611), "מהי אומנות" של טולסטוי (1899), "יוסף ופרעה" של אלזה לסקר-שילר (1929), "משה האיש ואמונת הייחוד" של פרויד (1939), "יוסף ואחיו" של תומאס מאן (נכתב בארבעה חלקים בין 1933 ל-1943), "האדונית והרוכל" לש"י עגנון (1943), "הלומת געגועים" של זלדה (1981) ועד "יוסף" של עדי נס (2006). אך היצירות הללו אינן בגדר פרשנות מאוחרת בלבד. עבודתה של פרדס מיישמת, מבלי להכריז על כך, את משימת המתרגם על פי וולטר בנימין, המובאת בספר במילותיה: "להאיר משמעויות הצפונות בו שלא זכו לתשומת לב קודם לכן, [שהרי] הישרדותו של טקסט תלויה [...] ביכולתו ליצור 'זיקה של חיים' עם דורות עתידיים, להיות בר תרגום, לתבוע תרגום" (עמ' 15). האופן שבו פרדס קוראת את העיבודים המאוחרים לאפוס העתיק של יוסף מפיח בטקסט המקראי חיים חדשים, ואף מאיר פינות חבויות הקיימות בו מקדמת דנא.

החלק השני, מאת הפסיכואנליטיקאי, עומד על התהליכים הנפשיים שהסיפור

המקראי משקף, שזיהויים ופענוחם קשור בעבותות במיקום דמותו של יוסף בתוך צירי האורך והרוחב של המארג המשפחתי. אף שמרבית חייו עברו עליו מחוץ לחוג המשפחה, יוסף הוא תבנית נוף משפחתו, והחוויות שבהן התנסה כיתום מאם, כבן מועדף על אביו, כמושא לקנאת אחיו וכאח בכור לבן שאימו מתה בלידתו, הם נדבכים חשובים במבנה זהותו והבסיס לעיצוב ישותו ודרכי התמודדותו העתידיות. בשונה מחקירת הספרות של פרדס, הדגש של לוריא הוא על התהליכים הנפשיים המיוצגים בסיפור ללא התייחסות לספרות פרשנית מאוחרת. אך בדומה לפרדס, הוא רואה את הפלטפורמה הספרותית כמעבדה הטובה ביותר לנבירה בנפש, ומכיר ביכולת הספרות לחשוף את מה שטיפול מעמיק או מפגש אינטימי במציאות אינם מאפשרים. בכוחה של ספרות איכותית לחדור לצפונות הלב והנפש ולהוליד בקורא מידה רבה של אמפתיה, כזו שאפילו קרבה בין בני זוג או חשיפה מול פסיכולוג אינן מאפשרות. החלון הבלתי נגיש לנפשו של האחר, ולו גם הקרוב ביותר, הוא יתרונו הבלעדי של המעשה הספרותי, המשתמש במילים כדי לשפוך אור על פינותיה הנסתרות ביותר של הנפש האנושית המסוכסכת. במילותיה של פרדס, "שלא כמו תיאורי מקרה קליניים, הספרות יכולה להציע לנו פרספקטיבה נרחבת יותר. היא אינה מוגבלת בזמן (לזמן הטיפול) ולכן יכולה לייצג דקויות של תהליכים נפשיים הנפרסים על פני שנים רבות. זהו בדיוק החלון הנדיר שמציע לנו סיפור יוסף" (עמ' 15-14).

פרדס ולוריא מצליחים לחלץ מהסיפור המקראי את אותם מכמנים של הנפש על אף הריחוק והצמצום של השפה המקראית, המקמצת ברגשות ורק לעתים רחוקות מסגירה מה חשבו הדמויות או מה היו כוונותיהן. דרך זיהוי דפוסים פסיכולוגיים בתיאור האירועים, ובאמצעות הדהוד ביצירות מאוחרות, פרדס ולוריא מגלים רבדים נוספים בישותו ובמהותו של יוסף, הדמות הספרותית – כאלה שאף הוא אינו מודע להם. כפי שחולם אינו זוכר תמיד חלום שנחלם והחלום עשוי להיותר מטושטש ותמוה, כך גם הדמות הספרותית אינה מודעת תמיד לרבדים סמויים באישיותה.

בנקודה זו אציין שבמקומות אחדים חשתי שהספר היה עשוי לצאת נשכר משזירת שני החלקים יחד, באופן שהיה ממחיש את התרומה הסגולית והמרתקת של הקריאה הבין-תחומית שהכותבים ביקשו להפיק, המשלבת בין ספרות והגות לבין עולם הנפש והחברה. שזירה אורגנית יותר של שני החלקים הייתה יכולה

למנוע חזרה על פסוקים וקטעים, ואף על מסקנות משותפות לשני חלקי הספר, ולהרחיב את הדיון על משמעות הזיווג בין הקול הטיפולי-פסיכואנליטי לזה הספרותי, ותרומתו לזיהוי העל-זמניות של הנפש המוטבעת בתוך הקיום הייחודי של הטקסט כיצירת אומנות.

אתיחס בקצרה לדגשים המרכזיים של כל אחד מהחלקים. בחלק הראשון, פרדס מציגה מבט מעמיק על תחנות מכוננות בחייו של יוסף. התחנות משובצות במוטיבים חוזרים של חלומות ובורות. חלומות הם צוהר לשאיפות לב, ובכללן שאיפות גדלות, אך לרוב פשרם סתום לחולם ולעתים דווקא "הולך אחר הפה" (בבלי, ברכות, נה, ע"ב), כלומר, נתון לפרשנות שומעי החלום ומפרשיו (פרדס, עמ' 26). מצד אחד, חלומות יוסף מהווים הזדמנות ליישוב חשבונות, ומצד שני, הם משמשים כאמצעי של הנפש להבעת מצוקה שאינה זוכה לעיבוד בשעות הערות. סצנת המפגש עם האחים בסיפור יוסף משקפת גם את התפיסה שחלומות יכולים להיות מובנים לעיתים רק בדיעבד ("ויזכור יוסף את החלומות אשר חלם להם", בראשית מב 9), ובכל זאת, פרדס מצליחה לנתק את מוטיב החלומות מן הממד הנבואי שהסיפור המקראי מעניק להם, ואף מהממד הקוסמי והאלוהי שיוסף מייחס להם (לדבריו, "הלוא לאלוהים פתרונים", בר' מ 8). תחת זאת, היא מזקקת מתוך פירושי החלומות את התבונה החברתית והיכולת המנטלית לזהות בחלומות עקבות של תכונות האופי של החולמים. יתרה מזו, לפעמים החלום אינו רק תולדה של מצב החולמים, של תכונותיהם או של מצוקתם, אלא, כמו במקרה של אחי יוסף, תוכן החלום הוא תגובה לעמדה האפריורית של הנמענים השומעים מן החולם את חוויותיו.

בניגוד לחלומות המטושטשים, בורות ומשברים ניתנים לזיהוי. אלו מקומות של אימה, ביעותים, נפילה וחשכה. הבור הוא זירת מוות, ותוצאות הנפילה אליו ידועות לרוב מראש. קשה לצאת בחיים מבור ריק, ומי שמצליח לצאת ממנו יישא בנפשו צלקת שתלווה אותו עד סוף ימיו. הטראומה של יוסף אינה מעובדת ואינה מלובנת, ועל כן היא חוזרת ומתגלה, כפי שעולה מדברי יוסף לאחר נפילה נוספת ל"בור" במצרים, "גָּנוּב גָּנַבְתִּי מארץ העברים וגם פה לא עשיתי מאומה" (בר' מ 15). פרדס תוהה היכן עוד מתרחש הפורקן של הטראומה, איך ומתי יוסף משתחרר ממנה, ומה רמת המודעות שלו לגביה.

הייחודיות של סאגה דרמטית היא בכך שהדמויות יכולות להיחלץ מדפוס חוזר, שבו פעולה או מצב אחד מובילים תמיד לפעולה או מצב אחר במעין מעגל

קסמים שאי אפשר להשתחרר ממנו. בשונה מקומדיה או מטרדיה, הדרמה של יוסף מציעה דרכי היחלצות מדפוסים קבועים. דווקא כאשר מופיעים בעלילה מוטיבים חוזרים, הם מייצגים רגעי תפנית מפתיעים, ריפוי או הצלה. כך מתקבלת דמות שעוברת תהליך של שינוי לא רק בתבניות התנהגותיות, אלא גם בעומק וברמת התודעה וההכרה העצמית של הגיבור. השינוי מתאפשר, בין השאר, בזכות חציית גבולות וטשטוש זהויות – יוסף עובר מכנען למצרים, מתרבות עברית לתרבות מצרית, ממעמד של עבד לעמדת כוח ובעלות על נכסים. הוא מצליח להתנהל במיומנות מרשימה במעבר בין לשונות. בנוסף לכך, פרדס מצביעה על האפשרות של לימינליות וטשטוש הזהות המגדרית-מינית שלו (עמ' 52), שיש בה כדי להפר את האיזונים המקובלים אפילו במסגרת המשפחתית.

בדומה לפרדס, גם לוריא מקדיש מקום לעיון ברבדים הלא מודעים בדמותו של יוסף. לוריא מבקש להאזין לדמויות ספרותיות כמו למטופלים בקליניקה, במלוא הפתיחות והקשב (עמ' 144), בהתאם להצעתו של פרויד למטפל הפסיכואנליטי, "לשים את עצמו בעמדה כזאת שכל מה שיימסר לו ישמש לצורך הפירוש והלא-מודע המוסתר, מבלי להמיר את הבחירה שהמטופל ויתר עליה בצנזורה משלו" (פרויד, "עצות לרופא על הטיפול הפסיכואנליטי", עמ' 95; פרדס ולוריא, עמ' 143). כך למשל, לוריא מעלה את האפשרות שחלומות יוסף על אחיו והוריו היו אמצעי בלתי מודע להתרסה כלפי אביו וניסיון להשתחרר מן המעמד הפריבילגי, המבודד והמגביל של "הילד של אבא" (עמ' 152). זהו חלק מניסיון לזכות בקיום סובייקטיבי שהיה כרוך ביצירת שבר עם משפחתו. גם פרדס מדברת על שיקולים מודעים ולא מודעים במעשיו של יוסף, למשל, הרסנותו העצמית אל מול שנאת האחים, הרסנות המעצימה את הקונפליקט ומספקת סיבות נוספות לשנוא אותו (עמ' 29). בהקשר אחר, פרדס מציעה שבשאלה הרטורית שיוסף מציג לאחיו "כי התחת אלוהים אני" (בר' נ 19) (בתשובה לחששם מהעתיד לאחר מות יעקב) יש אישור עקיף למה שיוסף מכחיש, שהוא אכן מציב את עצמו במעמד אלוהי (עמ' 106), שהרי בכוחו להחיות או להמית את אחיו ואת ילדיהם בהיותו אחראי על כלכלתם ("ועתה אל תיראו אנכי אכלכל אתכם ואת טפכם", שם, פס' 21). לאור זה אוסיף שיוסף דומה מבחינה זו לגרעון, המתנגד להזמנה לקבל על עצמו את המלוכה, אך נותן לבנו את השם אבימלך (שופטים פרק ח). יוסף הוא היחיד מבין גיבורי הסיפור המייחס לאלוהים תפקיד בעלילה ובהתרחשות סביבו, אך למעשה הוא מסתבר כדמות המשפיעה באופן בלעדי על מהלך העלילה.

בהקשר לדין על רמת המודעות של הגיבור וזיהוי הרבדים הבלתי מודעים בהתנהלותו, עולה שאלה שיש בה כדי להעביר את מושא החקירה מן הסיפור לסופר: האם חוסר מודעות או מצבי הכחשה והדחקה של הדמות המקראית מעידים למעשה גם על עמדתם העיוורת של הסופרים, כותבי הסיפורים, ומכאן של המספר הכול יודע? או שמא הסופרים מודעים היטב למצב הדמויות שבראו והאירועים נהירים להם במלואם? בהתאם לכך, האם עבודת הניתוח המוצעת בספרם של פרדס ולוריא מתוך פרספקטיבה מאוחרת (לא רק בשל מרחק השנים ומציאות החיים השונה, אלא גם מתוך היכרות שלאחר מעשה עם הסיפור כפי שנערך ונמסר בגרסתו הסופית בתנ"ך) חושפת רבדים בלתי מוצהרים ואולי לא ידועים אצל כותבי המקרא עצמם? כאן אנו נפרדים מחדר הפסיכואנליטיקאי וחוזרים למלאכתם של מי שמעוניינים לבחון את הטקסט המקראי כספרות עתיקה בעלת מטרות דידקטיות ישירות מצד אחד, ומצד שני יצירה שעברה לאורך שנים רבות תהליכי קנוניזציה, שכללו אילוצים של מיזוג ועריכה. למעשה, מדובר כאן באחת השאלות היסודיות בחקר הספרות המקראית, וניתן לפרקה לסוגיות ממוקדות, כמו: מתי עלינו לבדוק את תוכן הטקסט ומתי את כותביו? מתי הדמות או הרעיון נדונים בהקשרם הסופי, ומתי יש להצביע על כך שהדמות או הרעיון מורכבים מפרגמנטים שאינם יוצרים בהכרח רצף אחד, או מודעים זה לזה? הנטייה לדיסהרמוניה ולחוסר קוהרנטיות במקרא היא אחת התכונות העושות את הספרות המקראית לקורפוס שחקירתו מצריכה כלים נוספים לאלה של חקירה ספרותית רגילה. הצורך בכלים ומתודות ייחודיים עולה גם בשילוב החקירה עם דיסציפלינות נוספות, המבקשות לתרום להבנה של דרכי הכתיבה, היצירה והחשיבה המשתקפות ביצירה, ובסופו של דבר להעיד על כותביה ונמעניה בעת העתיקה.

לוריא אכן מדבר על תהליכים שעובר הקורא של סאגת יוסף, ובכך הוא עשוי להעיד על מחשבותיו גם על עבודת הסופרים שיצרו את חוויית הקורא. פרדס מודה ש"הטקסט המקראי רחוק מלהיות אחיד או עקבי. נמצא בו שזירה של מקורות שונים שנכתבו בתקופות שונות" (עמ' 31-32). אך הניתוח שנמסר לנו מפי שני החוקרים מעדיף לעמוד על המסרים המתקבלים מהעמדת הדמות בתוך קולאז' נרטיבי סופי, הקושר סצנות שונות לכדי מהלך עלילתי אחיד, אף שבמקור לא נוצר כיחידה אחת ומתוך כוונת מחבר אחד. פרדס מסבירה שהמסורות השונות המשתקפות בסיפור המקראי מוסיפות למורכבות של עיצוב הדמויות "בהציגן נקודות מבט שונות" (עמ' 32). היא רואה בדמות המקראית יצירה עצמאית שיכולה להיבחן במנותק מעיון

בכוונות הסופרים המקראיים. החיסרון בבחירה הזו הוא שהיא מוותרת מראש על האפשרות להתחקות אחר מגמות ומטרות בכתובת הטקסט על שלביו השונים, כמו הכוונות הדידקטיות והדתיות של הכותבים ומאמציהם לשמר יחסי כוח או לעצב תודעה חברתית ופוליטית באמצעות הכתיבה. ויחד עם זאת, ניתוחיהם של פרדס ולוריא עשירים דיים כדי שנוכל להסתפק בעיון ספרותי ופסיכואנליטי מעמיק ויסודי של הדמות והסיפור כמושאי מחקר עצמאיים.

פרדס ולוריא מסירים את האבק מן הסיפור המוכר כל כך, ומגלים דרמה רחבת יריעה על השפעתה הבלתי נמנעת וההרסנית לעיתים של החברה והמשפחה, ולצד זה על כוחו ובחירתו של האדם היחיד במעבר מהדחקה להכרה, מהבלתי מודע למודע ומשנאה ונקמה לסליחה. זיהוי הצירים המשפחתיים של הדמות מחד גיסא, וההתחקות אחד נתיבי החיים המלווים בדפוסים ומוטיבים חוזרים כעדות לתהליכים נפשיים מאידך גיסא, מזכירים את כוחה של אומנות טובה להפגיש את המקרי והחד-פעמי עם האוניברסלי, הארכיטיפי והאנושי. הסיפור שלפנינו הוא רצף רגעים חולפים של מבט האדם על חברו ושל האדם על עצמו. רגעים חולפים אלה הם הדרמה וחיי הנצח של האנושיות.

התרגשתי (לפעמים עד דמעות) כשקראתי את תיאור תהליכי ההשלמה והפיוס של יוסף כלפי אחיו, השלמה שבאה על אף התנהגות העבר הרצחנית של האחים. לצד זה הזדהיתי עם זלדה ב"הלומת געגועים", המדליקה "נֶר שֶׁל תוֹדָה" על כך "שְׁיוֹסֵף יָצָא יָפֶה פֶּשֶׁחַר / מִבְּזִיזֵן הַבּוֹר / שֶׁשָּׁכְלוּ הַנְּבָעֶת מֵעֲלֵבּוֹן / הַסָּפִים לְהִיזֵת שׁוֹב חֶכֶם / שֶׁבְּלִהְבֵּן הָאוֹתוֹת - / שֶׁשָּׁנְאָתָם / לֹא הִשְׁפִּיחָה מִמֶּנּוּ אֶת שְׁפַת הַמְּזֻלּוֹת". משום כך גם התפעמתי מהניסיון של שני הכותבים להדגיש ולהאיר את מה שאפשר היה להחמיץ מתוך הרמז הקטן המופיע בתחילת סיפור משפחתו של יוסף – שהמעוולים המתעללים הם בסך הכול גלגול של מי שהיו קורבנות של חוסר קבלה הורית, היעדר אהבה, אי-צדק ורגשות קנאה ושנאה ("ויראו אחיו כי אתו אהב אביהם מכל אחיו וישנאו אתו ולא יכלו דברו לשלם", בר' לז 4). ואכן, הסיפור המקראי במתכונתו הסופית, ולמעשה גם בסצנות הנבדלות המרכיבות אותו, מגדיל לעשות ומעיד על תהליכי שינוי והכרה שליוו גם את דמויות המשנה – האחים יהודה, ראובן ובנימין, ואפילו האב, יעקב. אמנם יוסף הוא כוכב העלילה הבלתי מעורער, הוא שמש האחים ושמשה של מצרים, והוא זה שעומד במרכז ועובר תהליכי שינוי והתפתחות בעוד אחיו נותרים ברקע. ועם זאת, בשעה שעוברות עליו עלילות

הצלה וגאולה, גם דמויות המשנה זוכות לביטוי עצמי המעיד על התפתחות ושלבי הכרה, ולעתים לתהליכי השלמה או גילוי עצמי מיוחד. בימים הקשים שאנחנו עוברים בשנה האחרונה, היכולת להיזכר בכוחם של שינוי ושל גאולה היא משהו להיאחז בו. לפעמים שינוי מתרחש דרך מעבר למצרים, ולפעמים דרך היזכרות בכאבם של אחרים.

הספר של פרדס ולוריא מעלה אפוא על נס את יכולתו של הטקסט המקראי לגייס הבנה ואמפתיה לא רק כלפי הגיבור הדרמטי האהוב, אלא גם כלפי הדמויות העומדות באפלה ובמצוקה לנוכח הצל הגדול שמפיל עליהם "שמש האחים". הדבר מתקבל מעצם ההנכחה של אותם מצבים משפחתיים וחברתיים בלתי נמנעים, המוכרים גם לנו מהחיים. קנאת אחים, מצוקת ילדים, העדפה הורית – כל אלה תמות העומדות ברקע המחיר הכבד שמשלמים הנבחרים והמועדפים, כמו גם הנרדפים והחלשים. ולצד זה, הספר של פרדס ולוריא שופך אור על הפתרון המנחם של הדרמה המקראית בגרסתה הסופית – היכולת להיחלץ ממעגל אין סופי של אלימות ונקמה אכזרית. הוויתור של יוסף על נקמה נעשה מתוך הכרה בניצחונו ובשליחותו, הכרה שבדיעבד מסתבר שליוותה אותו מילדותו. ההכרה הזו מאפשרת עידון של הנקמה עד כדי ויתור עליה. הדחף לנקמה, אומר לוריא, אמנם לא ניתן תמיד לשיכוך מוחלט, אך יכול לקבל פורקן מוגבל כדי למנוע התרחשות של טרגדיות נוספות. הדרמה של סיפור יוסף היא היכולת של אדם לעבור תהליכים, ולא רק בשל גורלו ששפר לו או הרע לו, אלא גם בזכות בחירתו העצמאית כיצד להגיב. הקריאה הפסיכואנליטית של פרדס ולוריא מעניקה לבחירותיו של יוסף עצמו את מרבית הכלים לשחרור הזה, ללא התערבות של גורמים אחרים, ובכלל זה אלוהים. יוסף חולץ מהבור על ידי יהודה, או על ידי הישמעאלים או המדיינים, אבל משאר הבורות הוא כבר נחלץ באמצעות בחירותיו. כך, בחירות אישיות ואנושיות הן העומדות בבסיס ההחלטה לחתום את סאגת האבות של ספר בראשית בניצחון הסליחה והמחילה על הקנאה, השנאה ושפיכות הדמים שליוו את הספר.